

KUTADGU BİLİĞ'DE BİTKİ ADLARI

Names of herbs in “Knowledge for Wealth” (Kutadgu Bilig)

Faruk ÖZTÜRK*

Özet

Kutadgu Bilig müşterek Orta Asya Türkçesinin en önemli metinlerinden biridir. *Kutadgu Bilig* birçok açıdan olduğu gibi Türkçenin sözcüklüğünün tam olarak belirlenmesi açısından da önemlidir. Bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'deki bitki adları ele alınmıştır. Bunun için Arat'ın *Kutadgu Bilig* ile ilgili yayımlarından yararlanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'de on yedi farklı bitki elli sekiz örnekte geçmektedir. Bunlardan bir bölümü temel anlamıyla bir bölümü de yan anlamıyla kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Bitki Adları, Sözcüklüğü.

Abstract

“*Knowledge for Wealth*” is the one of the most important text of Turkish language of Middle Asia. “*Knowledge for Wealth*” has great importance from the point of view of development of lexicon of Turkish language. In this work have been considered names of plants, which were mentioned in “*Knowledge for Wealth*”. For this purpose we used the Arat's publications of “*Knowledge for Wealth*”. In “*Knowledge for Wealth*” in fifty eight examples were mentioned seventeen names of various herbs. One part of them was used in direct meaning, another part was used in figurative meaning.

Key Words: “*Knowledge for Wealth*” (Kutadgu Bilig), Names of Herbs, Lexicon.

1. Giriş

*Kutadgu Bilig*¹ Türk dili tarihi içindeki ilk manzum siyasetnamedir. Bilinen üç yazması (Herat, Fergana ve Mısır yazmaları) olan *Kutadgu Bilig* aynı zamanda İslâmî Türk edebiyatının ilk metinlerinden biridir.

Kutadgu Bilig üzerine yapılan incelemelerde madde başı kelimelerin 2861 olduğu belirlenmiştir. (Yüce 1980: 24.) Metindeki 2861 kelimenin de ayrı ayrı incelenmesi gerekir. Bu kelimeler hangi alanlarla ilgilidir? Bu çalışmada yalnızca bitki ile ilgili kelimelerin hangi kavramları yansıttığı sorusuna cevap aranacak. *Kutadgu Bilig*'deki bitki adları ve bu adların metin içindeki işlevleri araştırılacaktır. Metinde on

2.2. arpa (Ar. şa'ir, Lât. holdaum vulgare)

Kutadgu Bilig'de arpa "arpa" kelimesi 5 örnekte geçmektedir. Clauson arpa sözünün Toharca olduğunu kaydederken Sevortyan bu kelimenin Türkçeye Moğolcadan geçmiş olabileceğini belirtmektedir. (CLAUSON: *EDPT*: ARB: 198^b.; SEVORTYAN 1974: 176.; DOERFER: *TMEN*: II, 24⁴⁴⁵.) Arpa sözünü temel sözcüğünün bir ögesi olarak düşünmek gerekir. Arpa hem 'hayvan yemi' olarak hem de 'un yapılarak insan yiyeceği' olarak kullanılır; ancak *Kutadgu Bilig*'deki bütün beyitlerde arpa, insan yiyeceği kavramını yansıtmaktadır; ayrıca "arpa aş" mütevazı bir yemek olarak tasvir edilmiştir.

Karın toğğuça yi kamuğ yim içim

Kerek arpa yür tut tođurđu açım [4769]

"Her yiyecek ve içecekten ancak karnı doyuracak kadar yemeli; içinde ister arpa ister darı olsun, bu da benim karnımı doyuracaktır."

Bu söz DLT'de beş kez geçmektedir. (DLT I. 123^{19,20}, 343¹; II. 121⁵, 316¹¹.)

2.3. azğan (Lât. rosa canina, rosa majalis, rosa multiflora, prunus spinora)

Azğan "yaban çiçeği" sözü bir örnekte geçmektedir. (azğan < az+ğan 'kuşburnu, yabangülü')

Asıg kılsa azğan anıñ men kılı

Çiçek yaslıg erse biçer men ulı [2573]

"Yaban çiçeği faydalı ise ben onun kuluyum; eğer özenilerek yetiştirilmiş çiçek zararlı ise onun kökünü keserim."

Bu söz DLT'de iki kez geçmektedir. (DLT I. 439^{7,13}.)

2.4. buğday (Ar. hinta, Lât. triticum aestivum)

Metinde buğday "buğday" sözü de bir kere geçmektedir. İndekste bu kelime 'buğday' (CLAUSON: *EDPT*: BGD: 312^b.; SEVORTYAN 1978: 232.) şeklinde anlamlandırılmıştır. Metinde ise bir yıldızın adı 'Sünbüle' olarak geçer.

Kör arslan bile koşnı buğday başı

Basa ülgü boldı çadan ya işi [140]

"Bak, Esed'in komşusu Sünbüledir, sonra Akreb ve Kavs'in arkadaşı Mızan gelir."

Bu söz DLT'de on kez geçmektedir. (DLT II. 235¹⁰, 319⁸, 363¹⁵; III. 4¹⁷, 73¹⁷, 240^{6,7,13}, 254¹⁵, 325¹⁸.)

2.5. çiçek

Kutadgu Bilig'de en çok 17 kere ile çiçek "çiçek" [çiçek < ET. çecek CLAUSON: *EDPT*: CCG: 400^b, 401^a.; DOERFER: *TMEN*: III, 57¹⁰⁷³. (Fergana yazmasında çé:çe:k, Mısır yazmasında çeçe:k)] adı kullanılmıştır. Bu ad bazen gerçek anlamda bazen de deyim aktarmalarında yer alır.

Kalık kaşı tügdi közi yaş saçar

Çiçek yazdı yüz kör küler katğurar [80]

"Gök kaşını çattı, gözünden yaş serpiliyor; çiçek yüzünü açtı, bak, gülmekten katılıyor."

Burada insanla ilgili bir unsur çiçek sözüne aktarılmıştır.

Bu türlüğ çiçek yirde munça bediz

Yazı tağ kır oprı yaşıl kök meñgiz [96]

“Yerde bin bir çiçek, bin bir manzara, düzlük, dağ, sahra, vadi, yeşil ve mavi renkler ile örtülmüş.”

Yağız yir bakır bolmağınça kızıl

Ya otta çiçek önmeginçe yaşıl [120]

“Kara toprak kızıl bakır oluncaya kadar, ateşten yeşil çiçek çıkıncaya kadar.”

Burada da tabiattaki nesnelere arasında bir aktarma vardır.

Bu söz DLT’de on kez geçmektedir. (DLT I. 119₄, 179₂₂, 193₈, 233₂₆, 388₁₃, 437₄, 508₁₂; II. 122₂₂, 285_{9,15}.)

2.6. çim [ar. şil, Lât. cynodon dactylon]

Metinde çim “çim, ayrık otu” sözü de bir kere geçmektedir. (çim < ET. çim/çim CLAUSON: EDPT: CM: 421^b.)

Üyük çim osuğluğ bolur bilgeler

‘Çıkar suv kayda adağ tepseler [974]

“Âlimler sulak yerlere benzerler; nereye ayak vururlarsa oradan su çıkar.”

Bu söz DLT’de bir kez geçmektedir. (DLT I. 338₁₂.)

2.7. ergüvan

Metinde ergüvan “ergüvan çiçeği” sözü de bir kere geçmektedir. Ergüvan kelimesini Farsça bir alıntı olarak gösteren Tietze bunu ‘eflâatun ile kırmızı arası çiçek açan bir ağaç’ biçiminde anlamlandırmıştır. (TIETZE: TvETTL Cilt 1 A-E: 733^a.)

Temam ergüvan teg kızıl meñgim erdi

Bu kün za’feran urğın eñgde tarıttım [6529]

“Benzim kırmızı, tam bir ergüvan gibi idi, bugün yüzüme safran tohumu ekdim.”

2.8. kadınğ [Ar. halanc, Lât. erica arborea]

Metinde kadınğ “kayın ağacı” sözü de bir kere geçmektedir. (CLAUSON: EDPT: ĞDN: 602^b. “kadınğ”, DOERFER: TMEN: III. 183₁₁₆₄., MUSAEV 1975: 468., STEINGASS 472^a.)

kadınğ teg boğum erdi oğ teg köni tüz

ya teg egri boldı egildim tönğgittim [6532]

“Kayın gibi vücüdüm ok gibi düz ve dik idi, şimdi yay gibi eğri oldu, eğdim, eğildim.”

Bu söz DLT’de 6 kez geçmektedir. (DLT I. 32₈, 356₂₀; III. 134₁₃, 151₇, 369_{20,21}.)

2.9. kağıl

Metinde kağıl “yaş söğüt dalı” sözü de bir kere geçmektedir. (CLAUSON: EDPT: ĞĖL: 610^b.)

tadu artadı kör küçi eksüdi

kağıl teg köni boğ egildi kodı [1055]

“Düyük köñler, köñler, nesnelere aldur dıbañıñlar, yaş söğüt dalı, köñler, köñler.”

Metinde **kağun** “*kavun*” sözü iki kere geçmektedir. (DOERFER: *TMEN*: IV, N 294₁₂₄₌₂₀₆₉. قاوون
[*qāvun*]←Tü. *qavun*)

Neçe körklüg erse kağun taş yüzi

Yıdı ya beđizi ya meňgi tözi [5110]

“Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu bana yeter; kumdan döşek yapıp geceleyeyim, çuldan elbise giyeyim.”

Bu söz DLT'de otuz üç kez geçmektedir. (DLT I. 14^{11,13}, 35^{5,6}, 65²², 75⁶, 169²⁴, 172¹⁶, 195³, 225¹, 255³, 342²¹, 415¹², 469¹¹; II. 79¹⁹, 108²⁶, 133¹⁵, 294¹¹, 330⁵, 348²⁸, 351²; III. 4⁵, 47²³, 68⁹, 122¹, 141²⁴, 200⁶, 263¹⁴, 277⁹, 287¹⁴, 374⁶, 436²⁰, 442¹³.)

2.14. simiş

Metinde **simiş** “*simiş, çekirdek*” sözü bir kere geçmektedir.

aş içgü yiseler nukül ur yimiş

kuruğ öl yimiş ur bir ança simiş [4660]

“Yiyecek ve içecek tamam olunca çerez ve meyve ver, kuru ve yaş meyve yanında bir miktar simiş de bulunsun.”

2.15. tiken

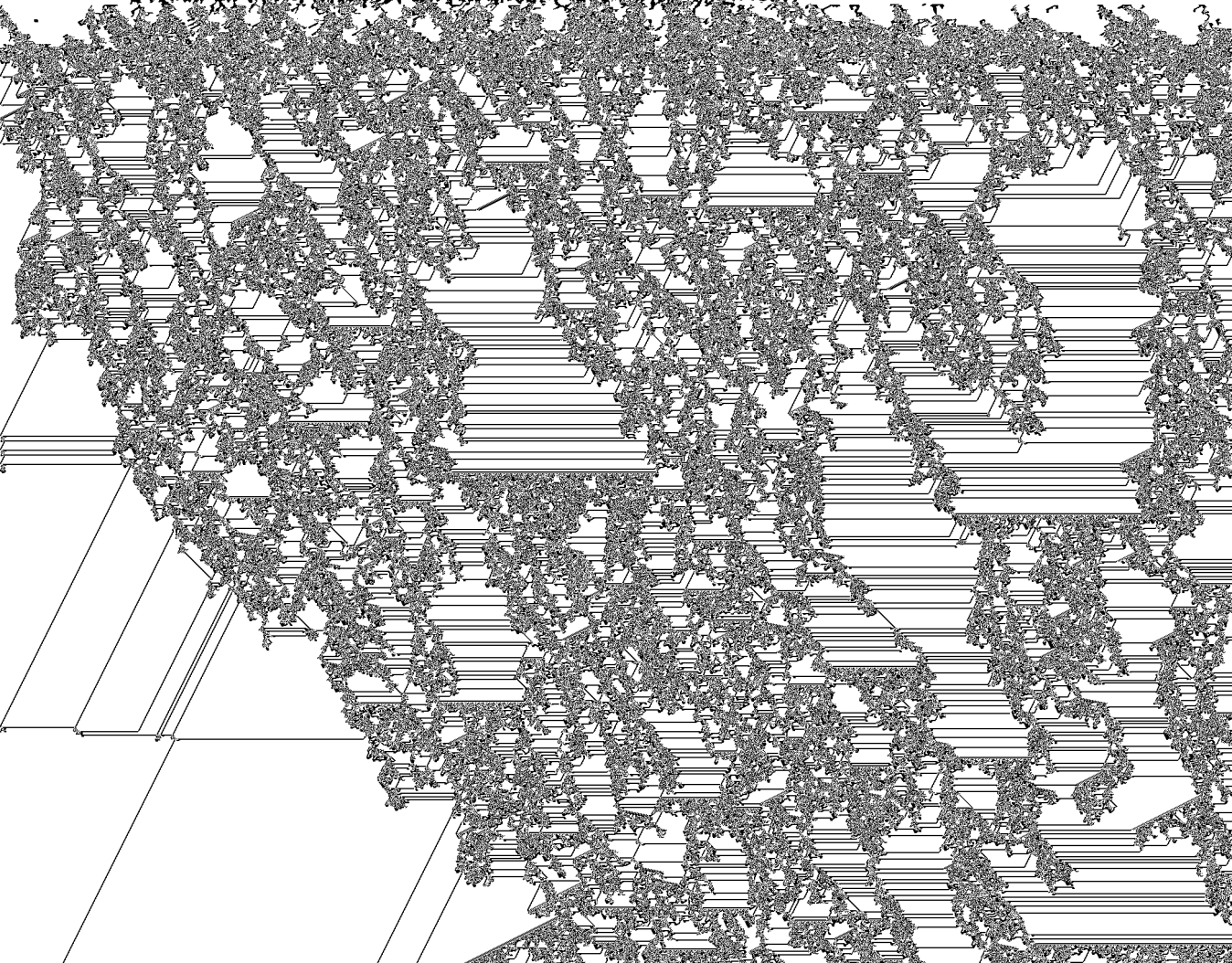
Metinde **tiken** “*diken*” sözü iki kere geçmektedir. (*tiken* < ti+ken. CLAUSON: EDPT: DGN: 483^b; DOERFER: TMEN: II, 528⁹¹⁵.)

ayur bu қадаşınġ irig sözlemiş

anġar torġu ıdtım tiken çıknemiş [3846]

“Kardeşin çok haşin cevap vermiş, ben ona ipek gönderdim, o ise diken işlemiş -dedi-.”

Burada da diken kelimesi gerçek anlamı dışında kullanılmıştır.

“Birçok rüyalar vardır ki yemek ve içmekten gelir, yaramayan yemekler yenilmiş ise rüya da uygunsuz olur.”

Bu söz DLT’de yedi kez geçmektedir. (DLT I. 251₁₇, 263₉; II. 12₁₈, 95₂₃, 146₆, 254₁₆; III. 12₁₄.)

2.17. yığaç

Metinde **yığaç** “ağaç” sözü dört kere geçmektedir. [CLAUSON: EDPT: AĞC: 79^b.; TIETZE: TvETTL Cilt 1 A-E: 109^b. (yığaç < ET. 1 ‘bitki’+-ğaç)]

yayılmaz yoriğa keveldin tüşüp

eğersiz yığaç mingü munğluğ bolup [1428]

“Sarsmayan rahvan küheylan attan inip aciz içinde eyersiz bir ağaca bineceksin.”

uķuşsuz kişi ol yimişsiz yığaç

yimişsiz yığaçığ negü kılsun aç [2455]

“Akılsız adam meyvesiz ağaç gibidir, aç kimse meyvesiz ağacı ne yapısın.” Burada da bir benzetme vardır.

yağa tursu yağmur yazılsu çiçek

ķurumuş yığaçtın salınsu küjek [118]

“Yağmur yağmakta devam etsin, çiçekler açılsın; kurumuş ağaçlardan perçemler sarksın.”

ķurumuş yığaçlar tonandı yeşil

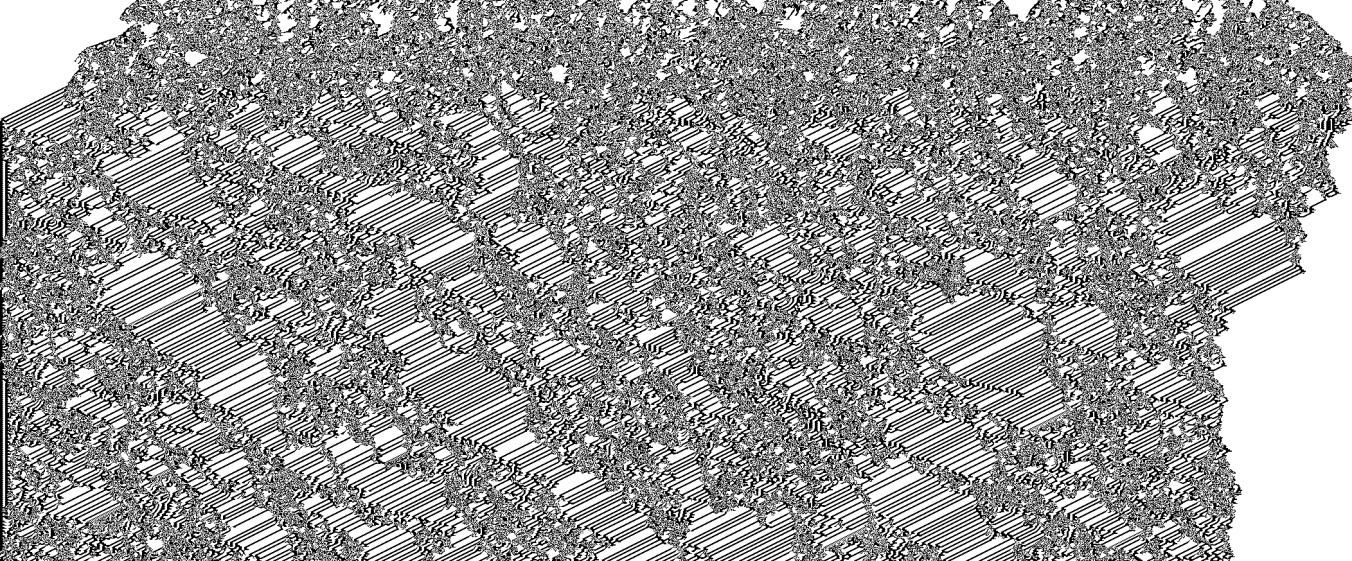
bezendi yipün al sarığ kök kızıl [67]

“Kurumuş ağaçlar yeşiller giyindi, tabiat mor, al, yeşil ve kırmızı renklerle süslendi.”

Bu söz DLT’de yüz yirmi üç kez geçmektedir. (DLT I. 14₁, 18_{18,20}, 152₂₇, 174₂₁, 198_{5,9}, 219₃, 244₆, 249₈, 251₂₃, 254₆, 260₃, 263_{3,9}, 271₁₅, 283₁₅, 290₄, 294₁₉, 297₁₉, 312₁₂, 319₂₁, 439_{7,28}, 485₂, 502₂₁, 503₁₄, 505_{11,12}, 511₆; II. 11_{6,20}, 20₂₅, 24₂₀, 29_{2,22}, 37_{5,6}, 69₂₇, 70₁₁, 80₅, 85₄, 91₂₃, 101₁₂, 122₆, 123₂₃, 130₁₂, 141₃, 171₆, 195₅, 203₉, 204₃, 207₁₅, 213₁₂, 222₆, 229₇, 236₁₉, 237₂₇, 242₁₀, 244₁₄, 245₂₁, 264₁₉, 266₁₇, 267₂₇, 269₂₄, 271₂₂, 313₁₅, 331₂₂, 332₁₈, 349₂₂, 360₂₃, 363₃; III. 8_{17,18,19,20,22,23,25}, 25_{5,7}, 28₆, 38₁₇, 44₄, 50₇, 52₄, 54₁₈, 69₁₆, 82₁₀, 86₅, 94₂₀, 103₈, 104₃, 110₁₁, 114₁₉, 116₅, 119₇, 189₈, 190₁₆, 191₁₉, 196₁₉, 216₄, 225₂₈, 246₁₂, 247₁, 252₂₆, 260₆, 265₂₄, 275₈, 277₂₁, 316₁₆, 321_{16,27}, 336₂₄, 348₁₃, 386₂, 392₁₈, 395₁₁, 422₂₁, 423_{7,23}, 424₅, 427₄.)

3. Sonuç

Bitki adları ana sözyarlığının öğeleri olduğundan içinde bitki adlarının geçmediği herhangi bir

Kutadgu Bilig'de Geçen Bitki Adlarının Dizini³

1. arbut [1] **karpuz (mecazî "ahmak").**
a.-ı (kişi a.) 1900
2. arpa [5] **arpa.**
a. 3611, 3612, 4765, 4769, 6334
3. azgan [1] **yaban çiçeği.**
a. 2573
4. buğday [1] **buğday.**
b. 140
5. çiçek [17] **çiçek.**
ç. 80, 96, 120, 2573, 2688
ç. teg 452, 6625
ç. yazıl- 118, 829, 1808
ç.-inde 1651
ç.-ler 70, 79, 1810, 3212
ç.-lerig 6435
ç.-lig 6531
6. çim [1] **çim, ayrık otu.**
ç. 974
7. erguvan [1] **erguvan çiçeği.**
e. teg 6529
8. kadınğ [1] **kayın ağacı.**
k. teg 6532
9. kağıl [1] **yaş söğüt dalı.**
k. teg 1055
10. kağun [2] **kavun.**
k. 5110, 5111
11. karanfil [1]⁴ **(A.) karanfil.**
k. 71
12. kürküm [1] **safran.**
k. 6009
13. ot [8] **ot.**
o. 975, 5600, 6155, 6571
o.-ı 375, 1393
o.-lar 2887
o.-larığ 2903
14. simiş [1] **simiş, çekirdek.**
s. 4660
15. tiken [2] **diken.**
t. 3846, 6383
16. yemiş [10] **yemiş, meyve.**
y. 1651, 2889, 2904, 4660, 4660, 6005
y.-i 4253, 4522
y.-siz 2455, 2455
17. yığaç [4] **ağaç.**
y. 1428
y.-iğ 2455
y.-tın 118
y.-lar 67

³ Burada *Kutadgu Bilig* İndeksinden yararlanılmıştır.

⁴ Steingass'ta karanfil kelimesinin Grekçeden Arapça ve Farsçaya geçtiği belirtilmektedir. Burada *Kutadgu Bilig* indeksine bağlı kalınmıştır.

Kaynaklar

- 📖 Turhan BAYTOP: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*: Ankara 1994, [VI]+ 508 s. Türk Dil Kurumu Yayınları: 605.
- 📖 Şerif Ali BOZKAPLAN: “*Kutadgu Bilig’de Hayvan adları*” Günümüz Dünyasında Yusuf Has Hacib ve Fikirleri II. Uluslar arası Sempozyum 8 Haziran 2006, Bişkek-Kırgızistan.
- 📖 Sir Gerard CLAUSON: *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: London 1972, XLVIII+ 988 s. Oxford University Press.
- 📖 Gerhard DOERFER: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen-und Timuidenzeit*: Wiesbaden 1963, I, XLVIII+ 557 s.; 1965, II, VIII+ 671 s.; 1967, V+ 670 s.; 1975, IV, V+ 640 s. Franz Steiner Verlag.
- 📖 Mustafa S. KAÇALIN: *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi* -metin ve açıklamalar-: Kitabevi 288, 406 s., İstanbul, Ocak 2006.
- 📖 Jean-Paul ROUX: *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*: [Çevirenler:] Aykut KAZANCIGİL-Lâle ARSLAN, 440 s., Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- 📖 Эрванд Владимирович СЕВОРТЯН: *Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и*

